

تاریخ ترجمه در ایران (۳)

ترجمه در عصر ساسانیان: زمینه‌های تاریخی

عبدالحسین آذرنگ

میراث فرهنگی- تمدنی عصر ساسانیان (حکومت از حدود ۲۲۶ تا ۶۵۲ م = بیش از ۴ قرن)، به ویژه از دیدگاه تاثیر بر فرهنگ کنونی ایران در معنای گسترده آن، با دوره های دیگر پیش از اسلام قابل مقایسه نیست. در عین حال، تاثیرهای فرهنگی این عصر تنها به ایران زمین محدود نمی‌شود. آنچه از روزگار ساسانیان به میراث ماند، بخش مهمی به تمدن اسلامی انتقال یافت و سپس از راه‌های مختلف به گنجینه تمدن جهانی افزوده شد. در این تاثیرها و انتقال‌های فرهنگی، سهم بزرگی هم از آن ترجمه است، فعالیتی که در دوره ساسانیان وسعت گرفت و علت آن را در اصل در ویژگی‌های تمدنی رو به رشد سراغ باید گرفت، ویژگی‌هایی که سبب می‌شد با دیدی پذیرا و بدون واگم از ترجمه استقبال شود.

تمدن‌ها، معمولاً در دوره‌هایی از حیات خود که رو به رشد و گسترش می‌گذارند، می‌توانند عنصرهای بیگانه از فرهنگ‌های دیگر را جذب، در خود هضم، یا آنها را اخذ و اقتباس کنند. هرچه تمدن شتابان‌تر و پرقوت‌تر رشد کند، معمولاً بیم و اکراه از عنصرهای فرهنگی بیگانه کمتر دیده می‌شود. گویی که رشد و گسترش، اعتماد به نفس می‌بخشد و تمدنی که اعتماد به نفس می‌یابد، مانند اندام‌واره‌ای سالم می‌تواند همه چیز را جذب، هضم و در عین حال از آن خود، و به بخشی از وجود خودش تبدیل کند. نشانه‌هایی از این اعتماد به نفس را در اوج شکوفایی و اقتدار سیاسی روزگار ساسانیان می‌توان دید.

اردشیر بابکان (سال‌های حکومت: ۲۲۶ - ۲۴۱ م، سرداری نظامی در فارس، از فرمان‌برداری شاه اشکانی سر باز زد. در پی آن، حرکت تازه‌ای بر ضد اشکانیان شکل گرفت و ناراضیان بسیاری از حکومت رو به زوال رفته و ناکارآمد شده، به آن حرکت

پیوستند. اردشیر بابکان پس از پیشروی‌های محلی و در ناحیه‌های همجوار فارس، توانست در ۲۲۶ م بر تیسفون، پایتخت شاهنشاهی، مسلط شود و سلسله تازه‌ای را بنیاد گذارد که تا سقوط نهایی آن به دست عرب‌ها در ۶۵۲ م / ۲۱ ق، فرمان‌روایی کند. اردشیر بابکان در دوره حکمروایی خود توانست در برابر مخالفان داخلی و دشمنان خارجی بایستد، حکومت قدرت‌مندی پایه‌ریزی کند، و زمینه را برای شکل گرفتن دوره تازه‌ای در تمدن ایرانی، که به آن «تمدن ساسانی» نام داده‌اند، فراهم آورد. او پس از ۱۵ سال حکومت، قدرت را به فرزندش شاپور یکم (سال‌های حکومت: ۲۴۱ - ۲۷۲ م) واگذار کرد و گویا کوتاه زمانی پس از آن در گذشت.

قدرت بازیافته نظامی و تثبیت موقعیت ایران در عصر حکومت شاپور یکم سبب شد که زمینه برای رشد و توسعه در همه زمینه‌ها، از جمله در عرصه فرهنگی، فراهم بیاید. پس از آنکه ساسانیان بر اوضاع و احوال مسلط شدند و امنیت عمومی برقرار ساختند، راه‌های ارتباطی ایمن شد، جریان داد و ستد بازرگانی و کالاها در مسیرهای شرق و غرب و شمال و جنوب، و نیز از راه‌های دریایی، و به طور کلی روند عمومی زندگی مردم، به حالت عادی بازگشت و زمینه برای نضج گرفتن فعالیت‌های علمی و فرهنگی مساعدتر شد. قلمرو بازرگانی ساسانیان بسیار گسترده بود. از سکه‌های ساسانی یافته شده در چندین نقطه در خاور دور معلوم می‌شود که بازرگانی و داد و ستد ساسانی تا کجا گسترش داشته است. همچنین داد و ستدهای تجارتي با روم و ارمنستان بسیار بود و بازرگانان با همتهای خود در این سرزمین‌ها مبادله‌های بازرگانی داشتند (۱). ملت‌ها و قوم‌ها و گروه‌های بسیاری با فرهنگ‌ها و زبان‌های متفاوت در امپراتوری ساسانی می‌زیستند. این تنوع قومی و زبانی، امکان بالفعل و بالقوه مبادله دانش‌ها و تجربه‌ها را در عرصه‌های مختلف فراهم می‌ساخت.

زبان رسمی در عصر ساسانیان، پهلوی ساسانی بود که با نام دقیق‌تر «فارسی میانه» از آن یاد می‌شود. این زبان در فارسی باستان، زبانی که در عصر هخامنشی به آن سخن می‌گفتند، ریشه داشت. سپس در دوران حکومت‌های عصر اسلامی دستخوش تحولاتی شد، واژه‌های عربی به آن راه یافت، ساختارهای آوایی، واژگانی و نیز نحوی آن تغییرهایی کرد و به مرور به فارسی دری (فارسی کنونی ما) تبدیل شد. فارسی میانه در ناحیه فارس رواج داشت و زبان مادری خاندان ساسانی بود. آنها که به قدرت رسیدند، این زبان به زبان دربار و دولت، و سپس به زبان رسمی تبدیل شد. اکنون اهمیت این

زبان برای ما از چندین و چند جنبه است که یکی از جنبه‌ها آثار بسیاری است که به این زبان نوشته و از زبان‌های دیگر به آن ترجمه شده و برجای مانده است. افزون بر اهمیت آثاری که در عصری کهن به این زبان برگردانده شده، با توجه به این که فارسی کنونی از فارسی میانه گرفته شده است، واژه‌های به کار گرفته در آن زبان، هر یک به سهم خود، می‌تواند در بحث‌های واژگانی امروز ما الهام بخش باشد. هر آنچه به زبان فارسی میانه برگردانده شده باشد، جزو ارزش‌مندترین میراث‌های فرهنگی ایرانی و زبان فارسی جای می‌گیرد.

پدیده چند زبانی در عصر ساسانیان هم رواج داشت. در امپراتوری پهناور ساسانی زبان‌های فارسی میانه، پارسی، بلخی (باختری)، خوارزمی، سغدی، سیستانی، ارمنی، گرجی، آذری و گویش تاتی، ترکی، کردی، لری، آرامی، نوایلومی، عربی و چندین زبان دیگر در نواحی مختلف تکلم می‌شده است. زبان یونانی که زبان دانش و اندیشه بود، در منطقه گسترده‌ای از مدیترانه تا شبه قاره هند رواج داشت. در شهرهایی که اسیران و مهاجران سکنی داشتند، زبان‌های یونانی، لاتینی و سریانی هم تکلم می‌شد. گفته شده است که در میان اسیران رومی شماری از طوایف ژرمن و اسلاو و گت هم بوده‌اند که به زبان‌های خود صحبت می‌کرده‌اند و حتی زبان آلمانی هم در ایران آن روز ناشناخته نبوده است (۲).

ارتش ساسانی در جنگ‌ها سعی می‌کرد از دشمن اسیر بگیرد و به داخل خاک ایران بیاورد و به ویژه از میان آنها باسوادان، اهل دانش و صاحبان حرفه‌ها را به کارهای تخصصی می‌گماشتند و در نهادهای مختلف به خدمت می‌گرفتند. این استفاده از خارجی‌ان به کمک دبیرانی در دولت میسر بود که زبان‌های دیگر و ترجمه می‌دانستند (۳).

کتیبه‌های ساسانی: از عصر ساسانیان چندین کتیبه بر جای مانده که معمولاً دو یا سه زبانه‌اند. متن کتیبه‌ها ارزش تاریخی دارد و ترجمه آنها، بخشی از تاریخ ترجمه در ایران باستان است. متن اصلی کتیبه‌ها به فارسی میانه (پهلوی ساسانی) و ترجمه آنها به زبان‌های پارسی و یونانی است. کاربرد دو زبان دیگر در ترجمه رسمی‌ترین متن سیاسی آن زمان، به سهم خود نمایش‌گر جنبه با اهمیت دیگری در تاریخ ترجمه در ایران است. هر کدام از آن زبان‌ها کاربردهایی داشته و شماری به آنها سخن می‌گفته یا با آنها آشنایی داشته‌اند. دبیرانی هم در دستگاه دولتی ساسانی بوده‌اند که آن زبان‌ها را می-

دانسته و با تسلط کافی به آن زبان ها ترجمه می کرده اند. افزون بر این، ایران در عصر ساسانیان، همانند عصر هخامنشیان، با زبان های بسیاری درون مرزهای خود سر و کار داشته، پدیده چند زبانگی رایج و اصولاً ترجمه در مقیاس های مختلف اجتناب ناپذیر بوده است.

کتیبه ای از دوره شاپور یکم، به دو زبان پارسی و فارسی میانه، به ترتیب در ۱۴ و ۱۶ سطر در پلوار، نزدیک شهر باستانی استخر در فارس، باقی است. مفاد اصلی این سنگ نوشته، اما به گونه ای مختصرتر، در سنگ نوشته دیگری آمده است. سنگ نوشته مفصل - تری از شاپور یکم بر سه دیواره کعبه زردشت در نقش رستم در فارس برجاست. این سنگ نوشته که طی روزگاران آسیب بسیاری دیده، اهمیت تاریخی حتی با کتیبه بیستون مقایسه شده است (۴). سنگ نوشته کعبه زردشت به سه زبان فارسی میانه، پارسی و یونانی است. متن فارسی میانه در ۳۵ سطر، متن پارسی در ۳۰ سطر و متن یونانی در ۷۰ سطر است. در این سنگ نوشته از سرزمین ایران و استان های ایران نام برده شده، از جنگ میان ایران و روم ذکری به میان آمده و ۳۷ شهر، که در جنگ ها به دست ایران افتاده، نام برده شده است. به ساختار اداری کشور و نیز چند منصب مهم هم اشاره شده است. همین اطلاعات، به رغم اختصار آن، سند تاریخی منحصر به فرد و با اهمیتی به شمار می آید (۵).

سنگ نوشته سه زبانه دیگری نیز متعلق به شاپور یکم در نقش رجب در فارس باقی است. احتمال می دهند که شاپور مطلبی را برای دو یا چند دبیر تقریر کرده و در نظر شدن آنها به طور جداگانه در دو محل، اختلاف تحریر به بار آمده باشد. در دوره ای که ساسانیان بر مصر تسلط یافتند، با توجه به مخاطبان شان در آن سرزمین، فرمان های حکومتی را به زبان قبطی هم ترجمه می کردند. پاپیروس های سه زبانه ای در مصر به دست آمده که متن اصلی آنها به فارسی میانه، و ترجمه های آنها به زبان های قبطی و یونانی است. گویا تا کنون یک مورد هم ترجمه از فارسی میانه به چینی دیده شده است (۶). سنگ نوشته های دو زبانه ساسانی شمارشان بسیار بیشتر از سنگ نوشته های سه زبانه است. سنگ نوشته به دست آمده از ویرانه های شهر بیشابور در فارس به فارسی میانه و پارسی است (۷). سنگ نوشته پایکولی، در جنوب شهر سلیمانیه در عراق، متعلق به عصر نرسی یکم (سال های حکومت: ۲۹۳-۳۰۳ م)، از مهم ترین متن های تاریخی ساسانی، به دو زبان پارسی و فارسی میانه است. سنگ نوشته شیان در چین

به فارسی میانه و چینی است. این سنگ نوشته از آن بانویی است که پدرش در چین ماموریت نظامی داشته است (۸). جز سنگ نوشته‌ها، سفال‌هایی به دست آمده که نام افراد، کالاها، غلات و برخی سمت‌ها و پیشه‌ها به دو زبان فارسی میانه و پارسی بر آنها نوشته شده است.

پی‌نوشت‌ها

- (۱) برای تفصیل بیشتر در باره ساسانیان و عصر آنان، نک: دریایی، شاهنشاهی ساسانی.
- (۲) دریایی، همان، ص ۱۸۳-۱۸۶.
- (۳) دریایی، همان، ص ۱۱۳.
- (۴) رضائی باغ بیدی، تاریخ زبانهای ایرانی، ص ۱۳۶-۱۳۷.
- (۵) رضائی باغ بیدی، همان، ص ۱۳۷.
- (۶) تفضلی، تاریخ ادبیات ایران...، ص ۸۶؛ رضائی باغ بیدی، همان، ص ۱۴۴.
- (۷) رضائی باغ بیدی، همان، ص ۱۴۴.
- (۸) میراحمدی، ص ۲۲۶-۲۴۰.